

Мавзу: Ер-сув ресурслари, инкироз шароитида улардан самарали фойдаланиш масалалари

РЕЖА:

1. Ўзбекистоннинг ер – сув фонди. Уларни фойдаланувчилар бўйича тақсимланиши.
2. Ер-сув ресурсларининг қишлоқ хўжалигидаги аҳамияти ва хусусиятлари, уларнинг майдони, таркиби, фойдаланувчилар бўйича тақсимланиши.

Таянч иборалар: Таянч иборалар: Ер фонди, қишлоқ хўжалик ерлари, тупроқнинг сунъий ва иқтисодий унумдорлиги, самарадорлиги, ердан фойдаланишни коэффициенти ва иқтисодий самарадорлиги, ер мониторинги, кадастр, ернинг қийматини иқтисодий баҳолаш, сувдан фойдаланиш коэффициенти, суғориш тизими, улардан фойдаланиш коэффициенти, ер мониторинги.

1 Ўзбекистоннинг ер – сув фонди. Уларни фойдаланувчилар бўйича тақсимланиши.

Ер қуррасини умумий майдони яъни сатҳи 510 млн квадрат км. Ёки 51млрд гектар. Шундан 134млн квадрат км. ёки 13.4млрд гектари ер фондидир. У қитъалар бўйича қуйидагича тақсимланган: жумладан Осиё қитъасида 33.1 фоиз, Европада – 8.0 фоиз, Африкада – 22.5фоиз, Америкада (шимолӣ ва жанубӣ)-30.1фоиз ва ниҳоят Австралия ҳамда Океанияда – 6.3фоиз. Ўзбекистоннинг ер фонди 2009-йилнинг 1-январига кўра 44410.3минг гектарни ташкил этади. Жаҳоннинг ҳамда Ўзбекистон республикасининг ер фондини амалий жиҳатдан бир гектарга ҳам кўпайтириш имкони йўқ. шунинг учун ер фонди иқтисодиётда чекланган ресурслар таркибига киритилган. Лекин унга жаҳонда ҳамда Ўзбекистонда талаб йил сайин ошиб бормоқда. Бунга энг асосий сабаб аҳоли сонининг йил сайин ошиб боришидир. Аҳолининг ошиши натижасида унинг барча турдаги (уй-жой, қорхоналарни) қуриш учун маълум миқдордаги ер ажратилади. Оқибатда фойдаланиладиган ер миқдори камайиб боради. Бундай ҳолат, қолган ерлардан самарали ва тўлиқ фойдаланишни тақозо этади. Бу айрим ҳудудларда ниҳоятда долзарб муаммога айланмоқда. Бу муаммони янада долзарб бўлишига қуйидаги омиллар ҳам таъсир этади. Жумладан, аҳолини жойлашиши. Жаҳонда 2007-йилга 6469.8млрд киши истиқомат қилган. Шулардан 60.55% Осиё қитъасида, 11.15 %

Европада, 13.73 % Африкада, 13.76 % Америка қитъасида ва 0.81 % Австралия ва Океанияда жойлашган. 2010-йилнинг июлига эса жаҳон аҳолиси 6.8миллиардни ташкил этган.

5.1.1 жадвалдаги рақамлар жаҳоннинг ер фондини ҳамда аҳолисини бир хилда тақсимланмаганлигидан далолат беради. Масалан Осиёда жаҳон ер фондининг 33.1фоизи жойлашган ҳолда жаҳон аҳолисининг 60.55фоизи яшамоқда. Америка қитъасида эса жаҳон ер фондининг 30.1фоизи жойлашган ҳолда жаҳон аҳолисининг 13.76фоизи яшамоқда. Жаҳоннинг сув ресурслари ҳам шундай номуносибда тақсимланган. Европада эса ер фонди кам бўлган ҳолда аҳоли зич жойлашган. Натижада бир кишига тўғри келадиган ер майдони, яъни аҳолини ер билан таминланганлик коэффициенти қитъалар бўйича сезиларли даражада фарқ қилади.× Давлат статистика Қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Ўзбекистон республикаси ҳудудларида ҳам ер фонди, аҳоли ҳамда сув ресурслари ҳудудлар бўйича бир хилда тақсимланмаган. Масалан Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари ҳудудида мамлакат аҳолисининг 45фоизига яқини яшаётган бўлса, жами ер фондининг 4.16 фоизи жойлашган. Қорақолпоғистон, Бухоро, Навоий вилоятларида бунинг аксидир. Демак шу ҳудудларда аҳолини ер фонди билан таъминланиши бир-биридан сезиларли даражада фарқ қилади. Бу индикаторни кам бўлиши, шу ҳудудда ердан фойдаланиш муаммосини кескинлигидан далолат беради.

Профессор А.С Булатовнинг маълумотларига кўра, жаҳоннинг жами сув ресурслари 1386млн км.кубни ташкил этади. Ундан 96.5фоизи шўр океан ва денгиз сувларидир. Ўзбекистон республикасининг сув ресурслари турлича манбаларда кўра йилига 18-20млрд м.кубни ташкил этади. Бу мамлакатнинг сув ресурсларига бўлган талабнинг 40%ига яқинини ташкил этади. Шунинг учун сев ресурсларидан тўлиқ ва самарали фойдаланишга доимо катта эътибор бериш керак. Сув ресурслари республика ҳудудларида бир меёрда тақсимланмаган. Фарғона, Зарафшон воҳасининг юқори ҳудудларида сув билан таминлаш яхши бўлса, республиканинг ғарбий ва жанубий ҳудудларида сув танқислиги мавжуд.

Жаҳонда ҳамда Ўзбекистон ҳудудларида ер –сув ресурслари табиатан маълум даражада талабга нисбатан номуносиб жойлашган. Мавжуд бўлган номуносибликни эътиборга олган ҳолда республика ҳудудларида ишлаб чиқариш кучларини мақсадга мувофиқ жойлаштиришга доимо катта эътибор берилмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда мамлакат ер фонди қуйидагича тақсимланади.

Сўнгги йилларда мамлакат иқтисодиётининг барча соҳаларини ривожланиши натижасида улар фойдаланаётган ер майдонлари ҳам ошиб борган. Масалан саноат, транспорт, алоқа ва мудофаа субъектларини ривожланиши натижасида сўнги ўн йил мобайнида уларнинг ер майдонлари салкам 83 минг гектарга ёки 0.18 фоизга кенгайган.

Республика аҳолисини йил сайин ошиб бориши натижасида уй-жой билан таминлаш ва уларга сервис шароитини шакллантириш мақсадида уй-жой, инфратузилма субъектларини қуриш учун ер ажратилиши оқибатида улар

ихтиёридаги ер майдонлари ҳам кўпайган. Республикада сув танқислиги муаммоасини ямшатиш мақсадида сув хўжаликлари субъектлари ва уларнинг майдонлари ҳам кенгайтирилмоқда. Сўнги йилларда мамлакатда экология масалаларига катта эътибор берилиши оқибатида уларни ҳам ер майдонлари маълум бир қисми заҳира ерлар таркибига ўтказилган.

Келажакда мамлакат иқтисодиётини юксалиши ҳамда аҳоли талабини қондирилишини тўлиқроқ таъминланиши, республика ерларини фойдаланувчилар бўйича ўргатиб туришни талаб этади. Бу обектив жараён. Республиканинг ички сув ресурслари 18-20млрд.м.куб бўлган ҳолда йилига ўртача 41-42млрд. м. куб сувдан фойдаланилади. Сувдан фойдаланувчилар қуйидагилардир:

- Қишлоқ ва ўрмон хўжалик корхоналари.
- Саноат корхоналари.
- Энергетика ташкилотлари.
- Камунал хўжалик ташкилотлари.
- Балиқчилик корхоналари ва бошқалар.

Ердан ва сувдан фойдаланувчи субъектларнинг асосий мақсади давлат тамонидан ажратилган ер ва сув ресурсларидан доимо тўлиқ ва самарали фойдаланишдир.

2. Ер-сув ресурсларининг қишлоқ хўжалигидаги аҳамияти ва хусусиятлари, уларнинг майдони таркиби, фойдаланувчилар бўйича тақсимланиши

Ер ва сувнинг жамиятдаги, айниқса, қишлоқ хўжалигидаги ўрни ва аҳамияти бекиёсдир. Аҳоли улардан яшаш учун уй-жой, бинолар қуриш, истеъмол этиш учун турли ҳилдаги маҳсулотларни етиштириш ва бошқа мақсадларда фойдаланадилар. Шундай экан ер ва сувданинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришдаги аҳамияти жуда улкандир. Чунки тармоқда улардан фойдаланган ҳолда турли ҳилдаги ўсимликчилик ҳамда чорвачилик маҳсулотларини, талабни қондирадиган даражада ишлаб чиқариш мумкин. Шундай ҳолни эътиборга олган ҳолда инглиз иқтисодчи олими Уилиям Петти “ер бойлиқнинг онасидир” деб айтган.

Республика деҳқончилиги суғоришга асосланган. Шунинг учун сув ҳам ер каби энг зарур восита ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигидан олинаётган маҳсулотлар, масалан, пахта, шоли, тамаки, сабзавот, полиз, маккажўхори, буғдой, арпа, эм-хашакларнинг аксарият қисми суғориладиган ерларда йетиштирилади. Бу масала бўйича Республика Президенти И А Каримов Осиё тараққиёт банки бошқарувчилар кенгаши 43-йиллик мажлисининг очилиш маросимидаги нутқида “...Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 95фоиздан ортиғи суғориладиган майдонларда йетиштирилади” деб такидлаган. Саноатнинг қишлоқ хўжалик хомашёларига, аҳолининг эса озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талаби қондирилишида ер ва сувнинг аҳамияти жуда катта. Ерлардан, сувлардан қанчалик оқилона, самарали фойдаланилса, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ҳажми шунчалик кўпаяди, натижада юқорида таъкидланган талабларнинг

қондирилиш даражаси ортади. Лекин ердан асосий восита сифатида фойдаланишда унинг қуйидаги хусусиятларини эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир:

а) ер майдонининг чекланганлиги ва такрор ишлаб чиқарилмаслиги. Она замин табиатан чекланган, унинг майдонини инсон кенгайтира олмайди. Чунки у табиат маҳсули ҳисобланади. Бошқа асосий воситаларни, масалан, тракторларни, машиналарни талабни қондириш мақсадида хоҳлаганча ишлаб чиқариш мумкин;

б) ернинг табиат маҳсули эканлиги. Ер ва сув табиат маҳсулидир. Шунинг учун унинг келажакдаги тақдири табиатга боғлиқ. Бошқа асосий воситалар, яъни бинолар, иншоотлар, комбайнлар, тракторлар инсон меҳнатининг маҳсулидир. Зарурият туғилганда улар инсон томонидан ишлаб чиқарилиши мумкин. Ер ва сувни эса инсон ишлаб чиқара олмайди. Шунинг учун улар чекланган ресурслар деб аталади;

в) ер - қишлоқ хўжалигининг абадий ишлаб чиқариш воситасидир. Республика ҳудудида мавжуд бўлган ерлардан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришда биздан олдинги авлодлар фойдаланган, ҳозирги даврда биз фойдаланмоқдамиз, келажакда эса авлодларимиз фойдаланади;

г) ерни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш мақсадида бир жойдан иккинчи жойга кўчириб юриш имконияти чекланган. Ундан жойлашган маконида, яъни стационар ҳолатда оқилона фойдаланиш мумкин. Лекин машина ва тракторларни талаб этилган жойга олиб бориб, турли хилдаги ишларни амалга ошириш, бино-иншоотларни ҳам талаб этилган жойга қуриш мумкин;

д) ернинг юқори қатлами ҳисобланган тупроқ унумдорлигининг мавжудлиги, унга илмий асосланган ҳолда ишлов бериш натижасида унинг унумдорлиги ошиб боради. Дарҳақиқат, тупроққа вақтида ишлов берилса, ўғитланса, унинг унумдорлиги ошиб бориши мумкин. Лекин бошқа асосий воситалар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиши оқибатида жисмоний жиҳатдан эскириб ишдан чиқади. Улар вақт ўтиши билан фан-техника тараққиёти натижасида маънавий жиҳатдан ҳам эскиради.

Лекин ерга эътибор берилса, ундан фан-техника ютуқларини жорий этган ҳолда оқилона, самарали фойдаланилса, унумдорлиги ошиб бориши мумкин. Аммо бу, унинг унумдорлиги чекланмаган, дегани эмас. Шундай экан, ернинг унумдорлигидан тадбиркорлик билан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалигида ернинг юқори қатлами ҳисобланган тупроқ унумдорлиги катта аҳамият касб этади. Ҳаётда тупроқ унумдорлигининг қуйидаги турлари мавжуд: табиий, сунъий ва иқтисодий унумдорлик. Тупроқнинг табиий унумдорлиги–табиат маҳсулидир. У табиатнинг таъсири натижасида узоқ йиллар мобайнида шаклланади. Унинг ҳолати қуёш нури ҳамда ёғингарчилик миқдорига, шамол ва сувларнинг таъсирига боғлиқдир. Уларнинг ижобий таъсирида тупроқ табиий унумдорлиги яхши бўлади. Сунъий ва иқтисодий унумдорлик эса инсон меҳнати натижасида шакллантирилиб, оширилиши мумкин. Жумладан, меҳнат, маблағ сарфлаб, ерларнинг ирригацион, мелиоратив ҳолатини яхшилаб, сифатли уруғ экиб, уларни ўғитлаш, яхши сифатли ишлов бериш орқали тупроқнинг сунъий

ва иқтисодий унумдорлигини юксалтирилиши мумкин. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган сувларнинг сифати ҳам барча вилоятларда бир хилда бўлмай, бир-бирларидан фарқ қилади.

Масалан, Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятларининг аксарият худудларида экинларни суғоришда фойдаланиладиган сувларнинг сифати яхши, яъни уларнинг таркибида ҳосилдорликка салбий таъсир этувчи турли хилдаги минераллар кам, лекин Сирдарё, Жиззах, Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм вилояти худудларида фойдаланилаётган сувларнинг таркибида хлор ва бошқа моддалар кўп. Шунинг учун ҳам уларнинг сифати ниҳоятда ёмон. Бундай ҳол қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ҳажмига, сифатига салбий таъсир кўрсатади. Келажакда ерларнинг унумдорлигини ошириш, сувларнинг сифатини яхшилашга қаратилган барча тадбирлар мажмуасини самарали амалга ошириш орқали зарур қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳажмини, миқдорини кўпайтиришга ва сифатини яхшилашга эришиш мумкин.

Республика жами ер фондининг асосий қисмини қишлоқ хўжалик корхоналари, ташкилотлари фойдаланмоқдалар. Масалан бу тармоқда 1995-йилда 67фоизга яқини фойдаланган бўлса 2010-йилнинг 1-январига келиб 48.3фоизи фойдаланган. Улар бу ерлардан турли хилдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш мақсадида фойдаланадилар. Демак, қишлоқ хўжалигининг асосий мақсади аҳоли ва чорва ҳайвонлари истеъмол қиладиган маҳсулотларни ҳамда қайта ишловчи саноат корхоналари учун ҳам ашё маҳсулотларни ишлаб чиқариш. Қишлоқ хўжалигининг асосий мақсадидан келиб чиққан ҳолда ердан қуйидаги йўналишларда фойдаланилмоқда:

-уруғ экиб ва кўчат ўтказиб ҳосил олинадиган ерлар. Улар экинзор ерлар деб аталади. Уларнинг майдони 2010-йилнинг 1-январига кўра 4054.5минг гектарни ташкил этган.

-мева маҳсулотларини етиштириш мақсадида кўчатлар ўтказиладиган ерлар. Улар кўп йиллик дарахтзор ерлар деб аталади. Уларнинг майдони 334.4минг гектар.

-чорва ҳайвонлари учун маҳсулотлар йетиштириладиган ерлар. Уларни пичанзорлар ва яйловзорлар деб аташ мумкин. Улар 11973.3минг гектарни ташкил этади.

Юқорида таъкидланган ерлар қишлоқ хўжалик ерлари деб аталади. Қишлоқ хўжалигида булардан ташқари фуқороларга мерос қолдириш ҳуқуқи билан берилган ерлар мавжуд. Улар оила таморка ерлари деб юритилади. Булардан ташқари ўрмонзор ерлар ҳам мавжуд. Бу ерлар сув билан таъминлайди ган суғориш шаҳобчаларининг мавжудлигига қараб суғориладиган ҳамда лалми ерлардан ташкил топган. Ўзбекистонда 2009-йил 1-январ ҳолатида суғориладиган ер майдони 4305.8минг гектарни ташкил этган. Бу жами ер майдонининг 9.69фоизига тенгдир. Шу майдондан мамлакат қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 95фоизи олинмоқда. Бу суғориладиган ернинг аҳамиятини ниҳоятда улканлигидан далолат

беради. Шунинг учун ҳам республикада бу ерлардан тўлиқ ва самарали фойдаланишга доимо катта эътибор берилади.

Мустақиллик йилларида ислохатлар оқибатида, республика иқтисодиётининг барча соҳаларини ривожланиши қишлоқ хўжалигида фойдаланилётган ер майдонларининг ўзгаришига таъсир этмоқда. Масалан 1995-йилда қишлоқ хўжалигида жами фойдаланилган ер майдони 29736минг гектарни ташкил этган бўлса, 2000-йилда 25736минг гектарни, 2005-йилда 22371.3минг гектарни, 2010-йилнинг 1-январига эса 21453.2минг гектарни ташкил этган. Шу йилларда тармоқда фойдаланилган ерлар 27.9фоизга камайган. Лекин шу даврда тармоқнинг суғориладиган ер майдони атиги 2.5минг гектарга қисқариб, 2010-йилнинг бошига 4217.7минг гектарни ташкил этди. Демак 15йил мобайнида ҳукумат тармоқда суғориладиган ерларни камайтирмаслик сиёсатини амалга оширган. Бундай сиёсатни республика ҳукуматининг мамлакат аҳолисини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан тўлароқ тامينлаш сиёсати тақоза этган.

Тармоқдаги умумий ер майдони иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига берилиши натижасида юз беган. Ўтган 15 йилда қишлоқ хўжалигидаги экинзорлар майдони атиги 19.5минг гектарга, кўп йиллик дарахтзорлар майдони 26.9минг гектарга яйловзорлар эса 7212.3минг гектарга қисқарган. Яйловзорлар майдонининг қисқаришига асосий сабаб уларни қўйчилик (қоракўлчилик) ва эчкичиликка ихтисослашган ширкат хўжаликларига ажратиб берилганлигидир. Қишлоқ хўжалик ерларининг таркибига иқтисодий жиҳатдан энг нафли экинзор, суғориладиган ерлар ҳисобланади. Улар жами қишлоқ хўжалик ерларининг 2010-йилнинг 1-январига 24.7фоизини ташкил этган. Шундан 81.5% суғориладиган экинзордир. Шу даврда ҳукуматнинг фуқороларга чекланган миқдордаги ерларни бериш сиёсатининг амалга оширилиши натижасида фуқороларнинг оила таморқа хўжалигидаги ерлари 16фоизга кўпайиб, 2010-йилнинг бошига 619.2минг гектарни ташкил этган, шундан 3дан 2қисмидан кўпроғи суғориладиган ерлардан иборатдир. Бошқа ерлар ҳам маълум даражада ўзгариб борган. Фанда қишлоқ хўжалик ерларининг бир турдан иккинчи турга ўтишини ер трансформацияси дейилади. Масалан, лалми ерлар комплекс ўзлаштирилиши оқибатида суғориладиган экинзорларга айланади. Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлашиши оқибатида, ёмонлашиб бошқа ерларга айланади. тармоқда ижобий трансформациясини амалга оширишга эътибор бериш лозим. Лекин сўнгги йилларда айниқса маолиявий-иқтисодий инқироз шароитида янги суғориладиган майдонлар кам ўзлаштирилмоқда. Бунга сув ва маблағ ресурсларининг етишмаётганлиги асосий сабаб бўлмоқда.

Ер ва сувга нисбатан давлат мулкчилиги сақланган ҳолда улардан йил давомида тўлиқ ва самарали фойдаланиш ҳуқуқи жисмоний ҳамда юридик шахсларга узоқ муддатга ҳамда умрбод берилмоқда.

Улардан тўлиқ ва самарали фойдаланганлик даражасини ва самарадорлигини маълум бир кўрсаткичлар тизими ёрдамида таҳлил этиш лозим.

Республикада давлат раҳбарлигида амалга оширилаётган тадбирлар натижасида ер ва сувдан фойдаланиш даражаси ҳамда самарадорлиги 2000-2009-йилларда маълум даражада ошган, лекин кейинги йилларида ерлардан, сувлардан фойдаланишнинг самарадорлиги талаб даражасида эмас. Сабаби – ерларнинг ирригация-мелиорация ҳолати ёмонлашаётганлиги, илмий ва амалий жиҳатдан асосланган алмашлаб экиш тўлиқ жорий этилмаётганлиги, суғориш иншоотларининг ишга яроқлилиқ ҳолати пасайиши, ер ва сувлардан самарали фойдаланганлик учун рағбатлантиришнинг сустлигидир.

Келажакда ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш даражасини ҳамда иқтисодий самарадорлигини ошириш учун тупроқ унумдорлигини, сувнинг сифатини яхшилашга қаратилган барча тадбирлар (2008-2009йилларда суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш давлат дастури) ўз вақтида, сифатли бажарилишини таъминлаш зарур.

Мамлакат миқёсида ер-сув мониторинги ва кадастрлари талаб даражасида амалга оширилишини таъминлаш керак.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ер кадастри, унинг таркиби, амалга оширилиши ҳақида нималарни биласиз?
2. Ер мониторинги, унинг мазмуни ҳақидачи?
3. Ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш даражасини ҳамда самарадорлигини оширишнинг қандай йўллари бор?